

**АНТИЧНІ ДЖЕРЕЛА КОМПОЗИЦІЙНОЇ СТРУКТУРИ
ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ**

УДК 811.111-26

Ганна МАТКОВСЬКА (Київ, Україна)

Стаття присвячена вивченню античних джерел формування сучасного понятійного апарату, який застосовується при аналізі композиційної структури художнього тексту. Робота зосереджена на дослідженні композиції твору, мімезису, дієгезису й тропів – термінів, які широко вживаються у стилістиці, нараторології, літературознавстві й лінгвістиці тексту сьогодення. В рамках наукової розвідки було проведено ґрунтовний аналіз підходів до структурної організації твору в античних авторів. Виявлено й вивчено головні елементи композиції античних драматичного твору і промови, порівняно античні канони структурного оформлення твору із сучасними принципами композиційності. Визначено спільне й відмінне в інформативному наповненні досліджених термінів періоду античності й сьогодення.

Ключові слова: *текст, композиція, структура, антична поетика, антична риторика, мімезис, дієгезис.*

The article deals with the study of classical sources of the modern conceptual framework that is employed in analyses of the fiction narrative structure. The paper is focused on the investigation of narrative structure, mimesis, diegesis and figures of speech or tropes, i.e. terms that are widely used in the modern stylistics, narratology, literary studies and text linguistics. The scope of scientific endeavor has involved the thorough analysis of the approaches towards the structural organization of a text suggested by the authors of the classical period. The major components of the classical drama and speech narrative structures have been revealed; the classical canon of the textual structural embodiment has been compared to the modern principles of narrative compositionality. The common and different features of the

informative content of the classical and corresponding modern terms have been established.

Key words: *text, narrative structure, structure, classical poetics, classical rhetoric, mimesis, diegesis.*

Дослідженню структури тексту почали приділяти увагу ще у період античності. Так, текстологія, наратологія і стилістика художнього тексту несуть у собі ідеї, сформульовані філософами й риториками античних Греції та Риму. Приблизним періодом зародженням поезики й риторики дослідник М. Берк вважає V ст. до н. е. і пов'язує його зі становленням демократичного державного ладу в Афінах [11:32].

Сучасні філологічні дисципліни широко використовують термінологічний апарат, який виник ще за часів давньої Греції. Перегляд широко вживаних термінів сприяє систематизації і раціоналізації їхнього використання у наукових дослідженнях. Це визначає **актуальність** роботи.

Метою наукової розвідки є дослідити зв'язок ключових понять поезики й риторики, які використовувалися у античні часи для характеристики структури твору, з їхніми сучасними аналогами.

Досягнення поставленої мети вимагає виконання наступних **завдань**:

- проаналізувати античні твори, що присвячені питанням поезики й риторики;
- виокремити головні поняття, пов'язані зі структурними аспектами текстів;
- розглянути й порівняти підходи до наведених зазначених термінів у античних джерелах і сучасних наукових працях.

Поетика (від грец. *poietike* «поетичне мистецтво») – один із філологічних найдавніших термінів. В античний період її визначали як вчення про художню літературу загалом, згодом вона набула нормативного характеру й обмежувалася вивченням художньої форми твору [7: 287]. Поетика класичного періоду нерозривно пов'язана з іменем Аристотеля (384-322 рр. до н. е.), який

здійснив вагомий внесок у зародження науки про текст, а також його учителя Платона (428 або 427-348 або 347 рр. до н. е.). Принципові погляди на драму він сформулював у своєму трактаті «Поетика» (335 р. до н. е.). Філософ запропонував численні поняття і підходи, на основі яких сформувалися сучасні філологічні дисципліни. До головних концептів, які активно використовуються і у сучасній наратології при аналізі художнього тексту належать мімезис, дієгезис і структура фабули.

Поняття давньогрецької поетики мімезис (від грец. «наслідувати») виражає принцип творчої діяльності митця, який полягає у наслідуванні або імітації об'єктивної дійсності. Вперше зустрічаємо цей термін у праці Платона «Держава» (360 р. до н.е.). Він розрізняє два наративні типи: мовлення персонажа й авторське мовлення. Мовлення персонажа Платон називає мімезисом, тобто відтворенням мовленням. Дієгезисом філософ називає мовлення автора. За Аристотелем, мімезис – це фундаментальний засіб мистецтва, з допомогою якого стає можливим відтворення подій у фабулі з використанням влучних мовних засобів.

У своїх дослідженнях Аристотелевої поетики І. В. Папуша звертає увагу на те, що філософ вжив термін дієгезис лише двічі, причому у першому випадку він використав це поняття, коли розглядав схемати – мовленнєві форми, вжиті у трагедії. Дослідник зазначає, що сучасними термінологічними аналогами схемат можна назвати ілокутивні мовні акти або первинні мовленнєві жанри [5]. Другий випадок згадки дієгезису вказує на значення цього терміна: «епос шляхом розповіді може описати багато одночасних подій, причому, якщо вони матимуть між собою внутрішній зв'язок, збільшиться обсяг поеми» [1:175]. У цьому контексті розуміємо термін як розповідь автора про події або розповідь в аспекті нарації.

Термін дієгезис широко використовується у сучасних дослідженнях структури художніх текстів. Зокрема, дослідник Ж. Женетт уточнив це поняття, запропонувавши розрізняти три наративні рівні в залежності від джерела

нарації: екстрадієгетичний, дієгетичний / інтрадієгетичний і метадієгетичний / гіподієгетичний [13: 228-229].

Розмежування авторського і персонажного мовлення у рамках художнього твору є принциповим у дослідженні композиції твору загалом. Окрім того, зазначена концепція лежить в основі вивчення діалогічності, поліфонії твору як системи пов'язаних композиційних точок зору.

У античні часи надзвичайно важливим вважався структурний аспект літературного твору. Драматичний твір Аристотель представив у вигляді трикомпонентної структури, яка включала: 1) пролог – вступна сцена, яка містила зав'язку; 2) епісодій – безпосередній розвиток дій, що реалізовувався у формі сцен із діалогами; 3) ексод – заключна частина твору [1]. Ці компоненти відповідають традиційній композиційній схемі, що містить зав'язку, розвиток дії та кульмінацію. Проте вона була розширена Г. Фрайтагом; він запропонував розглядати твір як п'ятикомпонентну структуру, що включає експозицію, зав'язку, наростання напруги, кульмінацію і розв'язку [8: 315]. Наведена схема широко використовується у філологічних студіях, щоправда, для досягнення мети сучасних міждисциплінарних досліджень текстів її було переосмислено й доповнено Д. С. Урусиковим. Дослідник зробив акцент не на структурних компонентах, а на логічних зв'язках між ними. Таким чином композиція, за Д. С. Урусиковим, має вигляд ієрархічного дерева, верхівку якого утворює метапозиція – домінантний компонент, що визначає розташування залежних композиційних елементів експозиції, екстрапозиції та пресупозиції [9:86]. Тобто ця модель, на відміну від класичних композицій Аристотеля і Г. Фрайтага, актуалізує не логічну або хронологічну послідовність елементів тексту, а причинно-наслідкові й умовні зв'язки між ними.

Ще одне суттєве поняття зустрічається у «Поетиці» Аристотеля – це мітос (міф). І. В. Папуша стверджує, що цей термін є одним із найважливіших у античній поетиці, а також звертає увагу на особливості його перекладу, а саме фабула, сюжет, сказання, міф, традиційний переказ. Дослідник також стверджує, що словом мітос античний філософ використовує для позначення

різних понять [5]. Зокрема, розрізняємо вживання цього терміну античної поезики у значенні власне міфів – традиційних переказів про богів і героїв або фавул – хронологічних послідовностей розвитку подій у творі.

Свій внесок у науковий аналіз композиційної структури тексту здійснили античні риторичари. Риторика (від грец. *rhetorike* «ораторське мистецтво») як теорія і практика ораторського мистецтва, або мистецтва красномовства, широко розвивалася у період античності. У сучасному мовознавстві її визначають як філологічну дисципліну, яка вивчає способи побудови художнього виразного мовлення, перш за все прозового й усного [3: 416].

За античними канонами риторика містить п'ять складових, які відповідають обов'язковим етапам роботи оратора над промовою: 1) пошук теми промови (грец. *heurisis*, лат. *inventio*); 2) розміщення матеріалу (грец. *taxis*, лат. *dispositio*); 3) словесне вираження (грец. *lexis/phrases*, лат. *elocutio*); 4) запам'ятовування (грец. *mneme*, лат. *memoria*); 5) виголошення (грец. *hypokrisis*, лат. *pronunciation/action/vox*).

Інвенція – це перший етап роботи над текстом промови, який передбачає вибір її предмету й певної аргументативної стратегії. Класична інвенція охоплює аналіз трьох складових акту комунікації, які у сучасному мовознавстві називають відправником мовленнєвого повідомлення (той, хто говорить), отримувачем повідомлення (слухач) і власне мовленнєве повідомлення (текст) [10: 24]. В рамках сучасної лінгвістики тексту цим складовим комунікативного акту приділяють істотну увагу.

Другий етап (диспозиція) передбачає розподіл і розташування тематичного матеріалу промови й визначення порядку слідування її частин. За античним канонам промову поділяли на 6 частин: вступ, пропозиція, розповідь, підтвердження, спростування і завершення. Інколи промова могла складатися лише з трьох основних частин – вступу, підтвердження і завершення. Диспозиція в античній риторичарі представляла структурно-композиційний аспект тексту промови. Розрізняли два типи розташування структурних елементів у диспозиції – *ordo naturalis* й *ordo artificialis*. *Ordo naturalis*

визначають як природне хронологічне розташування представлених подій, а *ordo artificialis* – як художньо зумовлене викривлення часової послідовності дій.

Головні композиційні складові промови мали фіксоване положення у структурі тексту. Так, промова починалася зі вступу, комунікативною метою якого було здобути прихильність аудиторії. Пропозиція (теорема) – наступний компонент у структурі промови, який передбачав аналіз складної неоднозначної теми. Він передує розповіді (нарації) – етапу викладу головних фактів, який здійснювався у вигляді опису подій, осіб, предметів тощо. Головним етапом диспозиції вважали підтвердження (конфірмацію) – складову диспозиції, яка передбачала представлення розгорнутої аргументації. Її метою було доведення істинності тверджень, висунутих у пропозиції. Останнім структурним елементом промови є завершення, головною метою якого, як стверджував Аристотель, є здобути прихильність слухачів і налаштувати їх вороже до опонента, примножити або зменшити важливість теми промови, нагадати, про що йшлося, здійснити емоційний вплив на аудиторію [1:147].

Отже, необхідність диспозиції, як складової роботи над промовою зумовлена фундаментальними властивостями мовлення, а саме його лінійністю й дискретністю (фрагментарною подільністю). На цьому етапі передбачено виокремлення частин і розташування їх у певній послідовності. Словесно завершене втілення промова набуває на стадії елокуції – центральної частини риторики, яка охоплює засоби вербалізації – граматичні форми й конструкції, опис і класифікації риторичних фігур, а також вчення про стиль, його різновиди, форми стилю і форми мовлення [10: 29]. На думку Н. А. Безменової, гіпотеза про рівневу структурну організацію тексту походить саме від античної риторики [2: 35]. Крім того, Аристотель пропонував розрізняти три види конструкцій, з яких складався текст промови: речення, або вираження простого судження; фраза – декілька пов'язаних суджень, які утворюють умовивід; період – система пов'язаних умовиводів, яка використовується для повного розкриття розгорнутої концепції.

Ритори античності вивчали не лише структурні особливості промов, але й фігури мовлення, які надавали образності, виразності, емоційної насиченості. Особлива увага приділялася вивченню фігур із переносним значенням – тропам, серед яких виокремлювали метафору, метонімію, синекдоху, епітет, антономазію, катахрезу, оноματοпею, перифраз, алегорію, іронію та гіперболу [10: 30-31]. Також до елокуції належали вчення про стиль і мовленнєві жанри. Це свідчить про те, що стилістика як самостійна лінгвістична дисципліна має витоки у риториці.

Запам'ятовування і декламація також відігравали важливу роль у риториці. Для полегшення запам'ятовування промов античні ритори використовували сукупність мнемотехнічних прийомів, вони переважно спиралися на зорову пам'ять й асоціативні принципи [10: 33]. При виголошенні промов увага зверталася не лише на голос оратора, а й на його міміку й жести.

Тож риторика як теорія і практика усного мовлення мала на меті навчати людину красномовству. Її об'єктом було творення мовленнєвих актів, на ранніх етапах лише усних. У спробах досягти цієї мети античні ритори розробили систему засобів, що утворили риторичний канон, за яким оратори працювали над своїми промовами. За словами Н. В. Панченко, текст у риториці античного періоду – це перш за все рух від задуму до виголошення, що актуалізується у комунікативній ситуації, його метою є вплив на слухача [4:7]. Тому в цей період власне текст не виділяли як самостійний об'єкт дослідження. Риторика радше розглядала його типи, види й жанри.

Окрім риторики історичне підґрунтя сучасної лінгвістики тексту склала й інша гуманітарна дисципліна, що займалася збиранням і систематизацією писемних пам'яток – філологія. Вона виникла у період пізньої античності, а її метою були аналіз умов виникнення тексту, його місце й роль у культурі, закономірності розуміння і тлумачення. А отже, філологія розглядала текст в умовах його існування – у його соціокультурному середовищі. На противагу риториці, метою якої було переконання слухача, філологія мала ціль

забезпечити розуміння тексту, тому ї центральним аспектом були інтерпретація і тлумачення.

Отже, поетика, риторика й філологія у класичний період розвитку заклали основу двох магістральних напрямків методологій вивчення тексту – як засобу переконання (риторика) і як об'єктивної дійсності (поетика, філологія). Проте ці напрямки не були повністю реалізовані з точки зору сучасної наукової парадигми.

У період Відродження дослідженням текстів також приділялась істотна увага. Щоправда, наукові праці цього періоду представляли радше систематизацію, переосмислення і розширення вже існуючих класичних трактатів, а ніж революційно нові підходи до вивчення текстів. Так, наприклад, ідеї Аристотеля знайшли продовження у працях Ф. Робортелло (*In librum Aristotelis de arte poetica explicationes* (1548), *Libro politicos: Aristotelis disputatio* (1552) й ін.) й Л. Кастальветро (*Poetica d'Aristotele vulgarizzata e sposta* (1570)). Значна кількість наукових трактатів була присвячена поетиці трагедії, епічної поезії тощо.

Не зважаючи на те, що теорії цього періоду носили дещо догматичний характер, вони здійснили вагомий внесок у формування підґрунтя для майбутніх наукових шкіл, які досліджували текст. Зокрема наукова дискусія навколо триєдності драми (або Аристотелевої єдності дії, місця й часу) допомогла розмежувати такі фундаментальні поняття літературознавства як взаємодія художніх і реальних часу й простору, еліпсис і компресія у структурі наративу [12: 15].

Висновки. Аналіз праць античних філософів і риторів, а також досліджень сучасних науковців, присвячених поетиці й риториці періоду античності, підтвердив, що витoki структурного аналізу художніх творів найповніше зосереджені у працях Аристотеля («Поетика» й «Риторика») й Платона («Держава»). Сучасні дослідження композиції художнього тексту застосовують поняття і підходи, запропоновані у цих роботах. Однак, слід зазначити, що вони зазнали суттєвих змін із розвитком філологічної науки.

До головних концепцій, на яких засновані студії композиційної структури твору належать: 1) міметичне мовлення і дієгезис – поняття, на основі яких здійснюється розмежування мовлення персонажа й автора; 2) елементи композиції – складові компоненти драматичного твору або промови, розташування яких сприяло досягати прагматичної мети; 3) тропи – засоби виразності, які посилюють образність й емоційність висловлювання. У сучасних філологічних студіях ці поняття були ґрунтовно досліджені й уточнені.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Аристотель. Поэтика. Риторика / Аристотель. – Москва: Лабиринт, 2000. – 224 с.
2. Безменова Н. А. Очерки по теории и истории риторики / Н. А. Безменова. – М. Наука, 1991. – 215 с.
3. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – 2-е изд., доп. – М.: Большая российская энциклопедия, 2002. – 709 с.
4. Панченко Н. В. Теория текста / Ю. Н. Земская, И. Ю. Качесова, Л. М. Комиссарова, Н. В. Панченко. – М.: Флинта; Наука, 2010. – 132 с.
5. Папуша І. В. Наратологічні аспекти античної поетики [Електронний ресурс] / І. В. Папуша. – 2012. – Режим доступу до ресурсу: https://www.academia.edu/2450379/Наративні_аспекти_античної_поетики.
6. Платон. Избранные диалоги / Платон. – М.: Эксмо, 2007. – 768 с.
7. Словарь литературоведческих терминов / ред. Л. И. Тимофеев, С. В. Тураев. – М.: Просвещение, 1974. – 509 с.
8. Тamarченко Н. Д. Теория литературы / Н. Д. Тamarченко, В. И. Тюпа, С. Н. Бройтман. – Москва: Академия, 2004. – 512 с.
9. Урусиков Д. С. Грамматология. Т.1: Нарратология / Д.С. Урусиков. – Липецк: Типография «Липецк-Плюс», 2009. – 224 с.
10. Филиппов К. А. Лингвистика текста. Курс лекцій / К. А. Филиппов. – СПб.: Издательство С.-Петербургского университета, 2003. – 336 с.

11. Burke M. *The Routledge Handbook of Stylistics* / M. Burke. – New York: Routledge, 2014. – 530 p.
12. Garcia J. L. A. *Narratology: An Introduction* / J. L. A. Garcia, S. Onega. – Harlow: Longman, 1996. – 272 p.
13. Genette G. *Narrative discourse. An essay in method* / G. Genette. – New York: Cornell University Press, 1983. – 285 p.